

Boekbesprekingen

Foster, George M., Thayer Scudder, Elizabeth Colson and Robert V. Kemper (eds.), Long-term Field Research in Social Anthropology, Academic Press, New York/San Francisco/London, 1979, XVI + 348 p. + register, f 64,40

De twee jaren die Malinowski ten tijde van de Eerste Wereldoorlog op de Trobriand eilanden doorbracht betekenden het begin van een antropologische veldwerktraditie die nu al meer dan zestig jaar bestaat. Engelse antropologen trokken, in navolging van Malinowski, voor hun participerende observatie in het veld minstens twee jaren uit. Amerikaanse antropologen hadden wat minder tijd beschikbaar, maar ook zij gingen een periode van meer dan een jaar als minimum voor goed veldwerk beschouwen.

In de jaren dertig verrichtten veel antropologen, vooral Amerikaanse, studies van cultuurcontact en acculturatie. Daaruit kwam langzamerhand ook een belangstelling voor actuele cultuurverandering voort, vooral in de Verenigde Staten waar deze verandering bij wijze van spreken dagelijks waarneembaar was. Kluckhohn begon in 1936 een onderzoek onder de Navajo-Indianen. Hij kwam daarbij binnen enkele jaren tot de conclusie dat de bestaande kennis omtrent de Navajo ontoereikend was en zette in 1938 een langlopend onderzoek op. Daarmee werd 'long-term field research' een feit, schrijven Foster en de zijnen. Na de tweede

wereldoorlog nam dit soort onderzoek een grote vlucht, vooral door de aandacht die de antropologie kreeg voor het fenomeen van modernisering.

In de nazomer van 1975 kwamen 15 antropologen bijeen in het Mekka hunner conferenties, Burg Wartenstein, om hun ervaringen op het gebied van de lange-termijn research te vergelijken. *Long-Term Field Research in Social Anthropology* is er het resultaat van. En het is een fascinerend boek geworden, verplichte lectuur voor allen die ook maar in de verste verte met veldwerk te maken hebben of krijgen. Dankzij de soepele stijl is het daarnaast ook voor andere geïnteresseerden aan te bevelen.

In 14 hoofdstukken geven 15 van de conferentieparticipanten (Elisabeth Colson en Thayer Scudder nemen het hoofdstuk over de Gwembe Tonga gezamenlijk voor hun rekening) een overzicht van hun vele jaren veldwerk. Daarbij geven zij aandacht aan de (ontstaans-)geschiedenis van het onderzoek, aan methodologische vraagstukken, onderzoeksresultaten en, ten slotte, aan de gevolgen en indrukken van het onderzoek voor en op de bevolking van het onderzoeksgebied. Wat dit laatste betreft: de onderzoekers meenden dat hun activiteiten in ieder geval niet ten nadele van de bevolking waren geweest. Wel werd gewezen op een curieus verschijnsel, dat door het lange-termijn onderzoek kon ontstaan. Het betreft hier de professionele Indiaanse informanten van het

Harvard Chiapasproject, die in het kader van hun professie zelfs naar Washington en San Francisco reisden om de Amerikaanse studenten die veldwerk zouden gaan doen, hun taal (het Tzotzil) bij te brengen. Het Harvard Chiapasproject is overigens een aardig voorbeeld van één van de soorten van lange-termijn onderzoek die Foster c.s. onderscheiden, namelijk 'teamwork'. Het Chiapasproject begon in 1957 en duurt nog voort. In 1975 hadden inmiddels 136 onderzoekers, vooral promovendi, in het project gewerkt; 27 monografieën, 25 dissertaties en 100 artikelen werden in die tijd voltooid. Evon Vogt, de projectleider, bracht in die jaren in totaal 50 maanden in het gebied door.

Naast het teamwork onderscheiden Foster c.s. nog het lange-termijn onderzoek door 'loners', afzonderlijk werkende antropologen (Scarlett Epstein in Mysore, June Helm in N-W-Canada, M. J. Meggitt in Nieuw Guinea, Leopold Pospisil in Tirol en Robert Kemper in Mexico), 'loners'-met-studenten (George Foster in Mexico, Hussein Fahim in Egypte) en 'partners' (Elisabeth Colson met Thayer Scudder, Tamás Hofer met Edit Fél in Hongarije). Het is niet doenlijk hier op al deze lange-termijn onderzoeken in te gaan.

De conclusie van de Burg Wartenstein-conferentie was dat het lange-termijn onderzoek grote voordelen biedt, met name betere kennis van het onderzoeksgebied en de lokale bevolking en cultuur. Interessant is daarbij de opmerking dat in bepaalde gevallen lange-termijn onderzoek financieel aantrekkelijker kan zijn dan traditioneel veldwerk (: 337).

Tot slot nog enkele gegevens uit het hier besproken boek. Hoe lang is lange-termijn onderzoek? De meeste conferentiegeeners hadden meer dan 30 maanden in het veld doorgebracht, gespreid over een periode van meer dan 15 jaar. De kroon spande de Mexicaanse antropoloog Alfonso Villa Rojas, die al meer dan 100 maanden veldwerk erop heeft zitten, sinds hij met Redfield in het Mayadorp Chan Kom begon. Die maanden werden echter in verschillende gebieden doorgebracht. Pospisils 46 Oostenrijkse maanden betekenden alle een verblijf in het

dorp Obernberg. (Pospisil is met zijn lange-termijn onderzoek onder de Kapauku Papoea's – dat in dit boek nauwelijks aan de orde komt – overigens een soort dubbele lange-termijner.) Het Kalahari Research Project (ook teamwork) werd door Lee en DeVore gestart in 1963. Richard Lee bracht van 1963-1973 in totaal 38 maanden in het veld door, verdeeld over drie perioden. Hij schrijft dat DeVore en hij destijds niet voorzagen dat zij zo lang en zo intensief aan het San (Bosjesmannen) onderzoek zouden blijven werken.

Het zijn vooral de persoonlijke ervaringen en beschouwingen van de deelnemers aan de conferentie in Burg Wartenstein, die *Long-Term Field Research in Social Anthropology* tot zo'n fascinerend boek maken. De inleiding en het afsluitende hoofdstuk van de hand van de vier redacteuren voegen daar een interessante en overzichtelijke samenvatting aan toe.

D. A. Papousek

G. Manenschijn, Moraal en Eigenbelang bij Thomas Hobbes en Adam Smith, Rodopi, Amsterdam, 1979, 373 p. (diss. VU Amsterdam)

De studie van Manenschijn is een welkome bijdrage tot de Hobbes en Smith-studiën in Nederland. De auteur toont zich goed op de hoogte van de recente literatuur en zijn eigen exegetische getuigt van grondige kennis van het werk van de schrijvers die hij behandelt. Ook de optiek – die van de ethiek – is gelukkig. Hobbes en Smith, zoals al hun tijdgenoten, waren voor alles moralisten en Manenschijn vervalt niet tot de fout, waaraan zij zich wel eens schuldig maken die Smith als econoom en Hobbes als staatsrechtsg geleerde tout court behandelen met uitsluiting of verwaarlozing van hun moraal leer.

Beide schrijvers liggen mij na aan het hart, en in zo'n geval zit het aanstreeppotlood los in de hand. Zo zou ik een reeks kritische

kanttekeningen kunnen maken die aangeven waar ik met de schrijver van mening verschil. Laat ik me echter op twee punten van wat verder strekkend belang concentreren.

Eerste punt: ik vind de interpretatie van Warrender overtuigender dan degene die Manenschiijn de traditionele noemt en die hij zelf aanhangt. Het gaat hierbij om het volgende.¹ Volgens Hobbes in de interpretatie van Warrender, hebben alle staatsburgers de politieke plicht de regels van het natuurrecht te gehoorzamen. Deze plicht wordt echter gespecificeerd door het sociale contract, waarbij zij het soevereine gezag boven hen gesteld als dwingend aanvaarden. Zodra het sociaal contract tot stand is gekomen geldt het natuurrecht alleen nog maar *in foro interno*. Voor de soeverein (het soevereine gezag) geldt de verplichting hiervan echter direct. De traditionele visie gaat er van uit dat alleen het sociale contract de bron van politieke verplichting is. Warrenders uitleg heeft drie voordelen:

1. hij geeft ons de mogelijkheid Hobbes' visie tot een consistent geheel te maken;
2. hij verklaart waarom Hobbes het verschil maakt tussen een rechtvaardig vorst en een tiran (of een rechtvaardig dan wel willekeurig parlement); een onderscheid dat volgens de traditionele visie zonder zin is;
3. hij omschrijft de functie van het soevereine gezag voor het individu in meer subtiele termen en verhoogt daardoor het realiteitsgehalte van Hobbes' visie.

Niet zoals Manenschiijn schrijft angst, maar behoefte tot zekerheid beweegt, volgens Hobbes, de mens het soevereine gezag te accepteren in al zijn strengheid. Het natuurrecht kan deze behoefte nooit bevredigen omdat het niet specifiek genoeg is voor de wrijfpunten die zich tussen mensen kunnen voordoen in het dagelijkse leven. Om dit specifiek te maken heeft men een instantie nodig die positieve wetten toepasselijk op concrete situaties ontwerpt en handhaaft. Het interessante en verbluffende in Hobbes' gedachten-gang is dat deze toepassing van het natuurrecht op de positieve wetten niet anders dan subjectief kan zijn. De soeverein heeft altijd

gelijk omdat hij soeverein is, niet omdat hij noodzakelijk over meer wijsheid beschikt. Het soevereine gezag fungeert als een scheidsrechter tussen privé-belangen – en gezien het subjectieve element in de uitoefening van deze functie – is het noodzakelijk dat dit gezag boven de partijen staat en niemand het recht heeft tegen dit gezag in het geweer te komen. Manenschiijn geeft niet aan waarom hij de traditionele interpretatie van Hobbes verkiest en dat ontslaat mij van de plicht zijn opvattingen te weerleggen.

Tweede punt van kritiek: Manenschiijn geeft een juiste en originele karakteristiek van Smith's theorie der morele gevoelens. Men kan daarin volgens hem twee soorten moraal onderkennen, die van de maatschappelijke utiliteit, waarbij een individu zijn eigenbelang richt naar wat in de samenleving als prijzenswaardig geldt en de moraal van de individuele vervolmaking, waar alleen de stem van het eigen geweten spreekt. De eerste wordt door Smith gezien als zijnde noodzakelijk voor het functioneren van de maatschappij, en Manenschiijn prijst hem voor het feit dat hij maatschappelijke problemen niet met de regels van een persoonsgerichte (de tweede) moraal benadert. Dit is juist en treffend gezien, maar dan draaft hij door. Als we Smith's moraal meer theologisch proberen door te lichten dan is de moraal van de maatschappelijke utiliteit deïstisch van karakter. Deze veronderstelt een door God gewilde maar niet door hem beïnvloede natuurlijke orde. De persoonsgerichte moraal is daarentegen theïstisch en dat wil zeggen dat God gezien wordt als stuwende kracht, die de gerechtigheid herstelt die in het dagelijkse leven niet tot stand komt. Voor Manenschiijn is het beroemde beeld van de onzichtbare hand het bewijs van Adam Smith's theïsme. Met alle respect voor de geleerdheid van de auteur lijkt me dit onzin. Smith gebruikt het beeld drie keer en steeds weer om aan te tonen dat individuele gedragingen samengestelde effecten hebben die door de individuen, over wier gedragingen we het hebben, niet verwacht of bedoeld werden.² Met theïsme heeft het beeld niets te maken.

Het komt mij voor dat Manenschijns theologisch-ethisch gerichte belangstelling leidt tot een zekere vertekening van Smith's uitgangspunt. De schrijver noteert wel ergens dat Smith het terrein van de ethiek allereerst beschouwt als sociaal psycholoog die niet postuleert maar constateert, maar hij verbindt daar niet de voor de hand liggende conclusie aan. Neem het geval van de arme drommel Jean Calas — voorwerp van een justitiële moord in Frankrijk — die ondanks de ergste folteringen aan zijn onschuld vasthoudt. Het geval dat diepe indruk op Smith maakte, leidde hem er toe de rol van het geweten te beklemtonen in de tweede editie van zijn *Theory of Moral Sentiments*. Dit betekende voor hem geen verandering in Godsgehoof. Hij constateerde dat sommige mensen kennelijk bereid zijn vast te houden aan de stem van hun geweten tegen de druk van hun omgeving in en dat men het morele oordeel niet zonder meer uit de conventie kan afleiden, zoals hij eerst geneigd was te doen. Aan zijn notitie heeft Manenschijn onvoldoende vastgehouden. Men kan wat mij betreft Smith's geloof in een natuurlijke harmonie deïstisch noemen — al voegt die benaming niets toe aan dat geloof —, maar de kloof tussen deze ideale harmonie en de onvolkomenheden van de dagelijkse praktijk wordt bij hem niet overbrugd door een beroep op Gods rechtvaardigheid. Smith aanvaardde de kloof met een mengeling van sceptische berusting en optimistische verwachting.

De les die uit deze twee punten van kritiek getrokken kan worden is dat Manenschijn onvoldoende gevoel heeft voor de historiciteit van de gegevens waarmee hij werkt. Zijn historische uitweidingen zijn te summier. Het is natuurlijk zo dat lezers van het werk van Hobbes en Smith met elkaar van mening zullen blijven verschillen over de interpretatie van hun werk zolang zij dit met belangstelling en toewijding zullen lezen. Zodra de controversie ophoudt zijn hun teksten dood en kunnen ze worden bijgezet in het stof der eeuwen. Toch geloof ik dat Manen-

schijn anders geoordeeld had als hij zich voor ogen had gesteld hoe allesbeheersend het paradigma van het natuurrecht voor zeventiende- en achttiende-eeuwse schrijvers is geweest. Het bijzondere van dit paradigma was dat een natuurwet zowel een juridische als natuurwetenschappelijke betekenis had, als regels door God gegeven die van de chaos de kosmos maken. De wet van de traagheid was van dezelfde orde als Hobbes' stelregel dat ieder individu de vrede moet zoeken. De kracht van het natuurrecht was dan ook dat men binnen het paradigma het accent kon verleggen zonder het aan te tasten. Als Manenschijn deze historische gegevenheid had mee laten tellen in zijn interpretatie van Hobbes dan had hij misschien toch gekozen voor de opvatting van Warrender, terwijl hij tevens had ingezien dat voor Smith een geloof in een natuurlijke orde emotioneel en intellectueel sufficiënt was.

Men kan een stapje verder gaan. Want waar is het Manenschijn om begonnen? Hij betoogt dat in de moderne ethiek de rol van het eigenbelang teveel verwaarloosd wordt en hij beveelt moraalfilosofen en theologen Smith's psychologie van de moraal aan om dit gebrek te redresseren. Kan men deze aanbeveling zo maar doen zonder rekening te houden met het feit dat Smith en Hobbes de werkelijkheid anders zagen dan wij? Het paradigma van het natuurrecht geldt voor ons niet meer en misschien juist daarom ervaren wij de kloof tussen persoonsgerichte moraal en sociale moraal als pijnlijk (nog afgezien van de invloed van de Romantiek die juist de eerste zo benadrukt heeft). De Smith van de 'Moral Sentiments' was een geniaal waarnemer maar in moderne ogen toch een tikje te zelfgenoegzaam tegenover het sociale onrecht om hem heen.

Een vleugje Hobbes in de moderne ethiek lijkt mij geen kwaad te kunnen. Voor ons bestaat de zedelijke plicht het gezag te aanvaarden, dat ons dwingt onrecht en onzin uit ons leven te bannen, nadat zij die we hebben uitgekozen om dit gezag te bekleden de zedelijke moed hebben opgebracht ons onpopulaire maatregelen op te leggen volgend uit

hun subjectieve interpretatie van het algemeen belang.

In deze recensie heb ik speciaal aandacht besteed aan Hobbes en Smith. Rest te vermelden dat de schrijver ook veel interessants te melden heeft over figuren als Mandeville, Hutcheson, Hume en Butler.

F. L. van Holthoon

Noten

1. H. Warrender, *The Political Philosophy of Hobbes. His Theory of Obligation*, Oxford, 1970 (1e ed. 1957)
2. F. L. van Holthoon, 'De Politieke Visie van Adam Smith', (n.a.v. Donald Wind, *Adam Smith's Politics*, Cambridge, 1978), in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92(4), p. 583, noot 21.

Jane Rendall, *The Origins of the Scottish Enlightenment 1707-1776*, Macmillan, London, 1978, 257 p.

Een van de aardigste bijkomstigheden van het geven van een collegereeks over de geschiedenis van de sociologie is dat men de geschiedschrijving, al naar gelang de tijd die men ter beschikking heeft, daar kan laten beginnen waar men wil. Traditioneel wil men de geschiedenis van de sociologie nogal eens bij Comte laten beginnen. Deze heeft tenslotte de naam sociologie uitgevonden. Toegegeven, er zijn ook wel andere en betere argumenten voor de keuze van Comte aan te voeren. Toch loont het de moeite bij de geschiedschrijving wat verder in de tijd terug te gaan, omdat er in de produkten van de Franse en Schotse Verlichting een duidelijke aanzet terug te vinden is tot het ontwikkelen van een empirische wetenschap van maatschappelijke verschijnselen. Vooral de Schotse Verlichting is echter wat belangstelling betreft lange tijd stiefmoederlijk bedeed. Daar lijkt de laatste decennia echter verandering in

te komen. Er is sprake van een opleving in de belangstelling voor de produkten van de Schotse Verlichting als voorlopers van een empirische sociologie.

Het boek van Jane Rendall is verschenen in de reeks 'History in Depth'. Wat de boeken in deze serie gemeen hebben, is dat hun kern wordt gevormd door een verzameling van oorspronkelijk materiaal. Zo ook dus dit boek, dat als bedoeling heeft een inleiding te vormen tot de schrijvers van de Schotse Verlichting en hun geschriften. De tijd die Jane Rendall beschrijft loopt van 1707, het aangaan van de unie tussen Engeland en Schotland, en 1776, de publikatie van de *Wealth of Nations*. Zij laat zien wat voor veranderingen de unie ten gevolge heeft gehad voor het politieke, kerkelijke en universitaire leven in Schotland. Deze veranderingen brachten naar haar mening de belangrijkste voorwaarden voort voor de Schotse Verlichting. Het belangrijkste en meest omvangrijke (midden)deel van het boek behandelt de onderwerpen waarmee de Schotse moraal-filosofen zich bezighielden. Het boek besluit met een hoofdstuk over het maatschappelijke leven in Edinburgh als hart van de Verlichting. Toegevoegd zijn nog een uitstekende bibliografie en een index.

Hoewel het boek niet specifiek voor sociologen is bedoeld, kan het toch zijn nut afwerpen als een eerste kennismaking met het denken van de Schotse Verlichtingsfilosofen over mens en maatschappij. Daarna zou dan verwezen kunnen worden naar de meer specifieke werken van Bryson, Lehmann, Kettler, Schneider en anderen. Omdat het boek een duidelijke relatie legt tussen het denken en de maatschappelijke en historische context zou het ook een aanzet kunnen vormen tot een wetenschaps-sociologische bestudering van de Schotse Verlichting. Misschien zou zo'n studie een antwoord kunnen geven op de vraag hoe het komt dat het veelbelovende begin van een empirische maatschappijwetenschap in Schotland in de achttiende eeuw niet heeft geleid tot een bloeiende sociologie in de negentiende eeuw.

Wil Arts

P. de Rooy, Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940, Van Gennep, Amsterdam, 1978, 288 p.

P. W. Klein en G. J. Borger (red.), Dertig jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid, Meulenhoff Educatief, Amsterdam, 1979, 294 p.

Er is in Nederland weinig onderzoek verricht naar de werkloosheid en de werklozenzorg in de crisisperiode van de jaren dertig. Het proefschrift van De Rooy is bedoeld om in deze lacune te voorzien. Centraal staat in zijn boek de vraag welk beleid de overheid en vooral de gemeente Amsterdam heeft gevoerd ten aanzien van de werkloosheid in de genoemde periode. Het gaat hem er niet alleen om na te gaan hoe het beleid landelijk, in het spanningsveld van politiek en bureaucratie, tot stand kwam, maar ook wil hij onderzoeken hoe dat beleid vorm kreeg in de praktijk en wat voor consequenties dat voor de werklozen had. Daarom de keuze voor een analyse van het beleid op plaatselijk niveau, naast en in samenwerking met het landelijke niveau. De keuze voor Amsterdam is onder meer toe te schrijven aan het feit dat in Amsterdam één van de zeer weinige uitbarstingen van werklozenprotest heeft plaatsgevonden (Jordaan-oproer). Belangrijker is echter dat juist Amsterdam, meer dan enige andere gemeente, in die jaren heeft gebruik gemaakt van de toenmalige betrekkelijke autonomie in de gemeentelijke politiek. Amsterdam beschikte al sinds de eeuwwisseling over een zelfstandige gemeentepolitiek inzake sociale voorzieningen, die het hele land als voorbeeld diende. Interessant hierbij is dan nog de belangrijke rol die de sociaaldemocraten in de Amsterdamse gemeentepolitiek speelden. De Rooy merkt op dat, zo zich ergens een beleid had kunnen ontwikkelen, dat een alternatief leek te bieden voor dat van de landelijke overheid, dan was het in Amsterdam.

In de eerste twee hoofdstukken wordt bondig geschetst hoe in de loop van de negentiende eeuw een specifieke zorg voor werklo-

zen ontstond en hoe deze zich tot 1929 ontwikkelde. De twee volgende hoofdstukken zijn veel uitvoeriger en vormen de kern van het proefschrift. In die hoofdstukken wordt het werkloosheidsbeleid gedetailleerd beschreven, zoals dat plaats had tot aan het uitbreken van de tweede wereldoorlog. In het laatste hoofdstuk tenslotte komen enkele vragen aan de orde, die opkomen naar aanleiding van deze voornamelijk beschrijvende studie. Zo wordt verwezen naar het werk van Klein. Deze heeft er op gewezen dat de kritiek op de in de jaren dertig gevoerde economische politiek te hard is geweest, omdat een groot deel van de problemen niet slechts conjunctureel, maar ook en vooral structureel waren. De Rooy neemt deze visie ten aanzien van het probleem van de toenmalige werkloosheid over. Een beleid dat er op zou zijn gericht de werkloosheid drastisch te verminderen zou dictatoriale maatregelen vereist hebben, zoals bijvoorbeeld het geval was in Duitsland en de Sovjet-Unie. Sociologisch interessant is het verband dat De Rooy legt tussen het werkloosheidsbeleid en de verzuijing. Juist in het verband van de werkloosheidsbestrijding schijnt het woord 'zuil' te zijn ontstaan.

De Rooy's proefschrift is een voorbeeldige studie. Helder geschreven en zeer inventief in gebruik van verschillende onderzoeksmethoden: archiefonderzoek, interviews met sleutelfiguren en interviews met en brieven van werklozen.

Het boek van Klein en Borger biedt de mogelijkheid het werk van De Rooy in een wat ruimere context te plaatsen. Het biedt een kader daarvoor. In de bundel zijn de papers opgenomen die werden aangeboden op een congres van de Stichting Maatschappijgeschiedenis dat plaats vond op de Technische Hogeschool Twente op 15 en 16 april 1977. De in de bundel opgenomen bijdragen verschillen nogal in kwaliteit. Soms zijn het eerste en voorlopige verslagen van nog niet afgerond onderzoek, soms korte notities, soms meer substantiële artikelen. Ze bieden in ieder geval een eerste aanzet voor een wat

meer integrale geschiedschrijving van de jaren dertig.

Wil Arts

G. J. Kok, A. van Knippenberg en H. Wilke (redacteuren), Vooroordeel en discriminatie, Samsom, Alphen aan den Rijn/Brussel, reeks Psychologie en Samenleving, 1979

In oktober 1978 organiseerde het Instituut voor Sociale en Bedrijfspsychologie van de Groningse universiteit een symposium over 'Vooroordeel, discriminatie en verandering'. De daar gehouden inleidingen zijn, aangevuld met enkele nieuwe bijdragen, verzameld in een met vlotte pen geschreven bundel die alleszins het lezen waard is.

Vooroordeel en discriminatie staan zeker de laatste tijd volop in de publieke belangstelling; toch is er maar betrekkelijk weinig Nederlands(talig) onderzoeksmateriaal over voorhanden. Deze bundel voorziet tot op zekere hoogte in dat tekort. Tot op zekere hoogte, omdat ik de indruk heb dat van de beide thema's 'vooroordeel' beter uit de verf gekomen is dan 'discriminatie'. 'Vooroordeel' is daarbij op te vatten als een (verzamel-) attitude(s), 'discriminatie' als daadwerkelijk gedrag dat uit die attitude(s) kan voortvloeien.

Het sterke accent juist op die eerste schakel in het proces dat van vooroordeel kan leiden tot discriminatie, zal wel verklaard worden uit het feit dat alle auteurs psycholoog zijn. Sociologen zouden vermoedelijk wat meer oog hebben gehad voor de maatschappelijke gevolgen van discriminatie. De schaarse passages die de auteurs hieraan wel wijden zijn over het algemeen wat minder overtuigend dan de rest van het verzamelde materiaal. Zo zou ik wel willen weten, hoe het nu feitelijk is gesteld met de kansen van bepaalde minderheidsgroepen in Nederland in het onderwijs, op de arbeidsmarkt of bij het gebruik van allerlei maatschappelijke voorzieningen.

Ook lijkt het mij buitengewoon boeiend na te gaan onder welke omstandigheden vooroordeel in de dagelijkse praktijk nu wel of niet leidt tot feitelijk te constateren discriminatoir gedrag. De talloze voorbeelden die de auteurs citeren tonen weliswaar op overtuigende wijze het bestaan van vooroordelen aan, maar het gaat daarbij te vaak om laboratoriumexperimenten. Alleen de bijdrage van Abrahamse laat zien hoe met 'levensechte' experimenten het bestaan van rasdiscriminatie in Nederland kan worden aangetoond. Hij is daarbij echter niet zeer origineel: 'zijn' bijdrage vormt niet meer dan een collage van het overigens voortreffelijke werk van Bovenkerk c.s. (F. Bovenkerk, red., *Omdat zij anders zijn*, Meppel, Boom, 1978). De weinige passages die Abrahamse niet aan anderen ontleent, getuigen overigens niet van een grote kennis van zaken m.b.t. etnische minderheden.

Wilke verzorgde het inleidende hoofdstuk, waarin het begrippenkader nader wordt uitgewerkt. Hij leunt daarbij nogal sterk op het standaardwerk van Allport (G. W. Allport, *The nature of prejudice*, Reading, Mass., Addison-Wesley, 1954). Allport definieert (etnische) bevooroordeeldheid als 'een antipathie, gebaseerd op een verkeerde en niet veranderbare generalisatie'. Ik meen dat deze definitie wel wat kritischer had mogen worden beoordeeld door de samenstellers (zie p. 15). De kwalificatie 'verkeerd' lijkt te sterk in het licht van de algemeen gangbare opvatting dat een vooroordeel altijd wel een kern van waarheid bevat. De kwalificatie 'niet veranderbaar' doet wel erg pessimistisch aan, ook in vergelijking met de laatste hoofdstukken van dezelfde bundel, met name dat van Kok. Daarin wordt namelijk aangetoond dat vooroordelen soms wel te veranderen zijn, zij het dat dat zeer omzichtig moet gebeuren.

Nog wat onduidelijker wordt deze definitieringskwesitie wanneer Wilke op p. 15 stelt dat 'in deze bundel de begrippen "vooroordeel" en "stereotypie" als synoniemen worden opgevat'. Van der Veen daarentegen stelt in

haar zeer interessante bijdrage over sekses-
stereotypen dat 'vooroordelen over en discrimi-
natie van de seksen nauw samenhangen
met stereotype opvattingen' (p. 49). 'Voor-
oordeel' en 'stereotypie' zijn hier dus niet syn-
oniem; dit blijkt o.a. op p. 51, waar de
auteur eigenschappen vergelijkt die een groot
aantal beoordelaars kenmerkend acht voor
mannen, resp. vrouwen. Zij spreekt daar
m.i. terecht van 'stereotypen'. Het lijkt mij
zinvol pas van een vooroordeel te spreken als
aan een bepaald stereotype een negatieve
(soms ook positieve) waarde wordt toege-
kend, terwijl de bevoordeelde persoon daar-
bij onvoldoende kennis bezit van de feiten.
(Wanneer aan een uitspraak wel voldoende
kennis van relevante feiten ten grondslag ligt
zou men van een 'oordeel' kunnen spreken.
Een probleem daarbij is natuurlijk wat 'vol-
doende' en wat 'relevant' is).

Maar genoeg over dit niet onbelangrijke
vraagstuk van de definiëring. De bundel ver-
volgt met vier bijdragen over gediscrimineer-
de groeperingen: etnische minderheden,
vrouwen, homoseksuelen en leerlingen uit
sociaal-economisch zwakke milieus. Van der
Veen toont op overtuigende wijze aan hoe
stereotype rolpatronen reeds vanaf zeer jonge
leeftijd aan de leden van de beide seksen
worden opgedrongen zonder daarbij de mili-
tante feministische toon aan te slaan die zo-
veel publikaties over dit onderwerp ken-
merkt. (Of getuigt deze laatste opmerking
van een vooroordeel?).

Sanders geeft een op zichzelf interessante
beschrijving van zijn onderzoek onder
homo- en heteroseksuele jongeren, maar
vooordeel en discriminatie stelt hij daarbij
in feite niet of nauwelijks aan de orde. Dat
laatste doen Van Oudenhoven en Siero wel
wanneer zij de houding van onderwijzers te-
genover leerlingen uit verschillende sociaal-
economische milieus beschrijven. Hun be-
vinding is dat onderwijzers leerlingen met la-
ge status in mindere mate tot prestaties aan-
zetten dan hun klasgenoten met hoge status,
maar dat dergelijk gedrag voor beïnvloeding
vatbaar is. Toch lijkt mij dit maar één kant
van de medaille: zouden onderwijzers die

zelf uit een sociaal-economisch zwak milieu
komen (en dat schijnen er nogal wat te zijn)
zich in dit opzicht anders gedragen dan van
huis uit meer bevoorrechte collega's?

In de volgende, wat meer theoretisch geori-
ënteerde sectie tonen de artikelen van Knip-
penberg en van Doise duidelijk aan hoe de
groep waartoe een individu behoort diens
(voor)oordelen kan versterken. Wat ik bij
hen enigszins miste was een verwijzing naar
het feit dat elk individu tegelijkertijd tot tal
van groepen behoort, die hem of haar op uite-
eenlopende wijzen kunnen beïnvloeden. Hoe
gedraagt de betrokkene zich nu in zulke situ-
aties? Ontwikkelt hij of zij onderling tegen-
strijdige vooroordelen? Of is er misschien
een soort hiërarchie van vooroordelen? Als
dat het geval is, welke vooroordelen wegen
dan zwaarder dan welke andere en hoe uit
zich dat in discriminerend gedrag?

Overigens ben ik het oneens met Van
Knippenbergs opvatting dat sociale stijging
van individuele leden van groepen die te lij-
den hebben van vooroordeel en discriminatie
niets aan dat vooroordeel of die discrimina-
tie zou kunnen veranderen (p. 152). Wanneer
bijvoorbeeld maar een aanzienlijk aantal
vrouwen, Surinamers etc. tot functies met
hoge maatschappelijke status zou kunnen
doordringen, moet dat toch de opinie over de
betrokken groepering als geheel in gunstige
zin beïnvloeden, of tenminste iets nuanceren.
Men kan toch kwalijk volhouden dat bijv.
een academisch gevormde vrouw of een dito
Surinamer haar of zijn groep 'ontstijgt' en
niet meer herkenbaar zou zijn als vrouw of
als Surinamer.

Ook Koks goede afsluitende bijdrage
houdt m.i. te weinig rekening met de moge-
lijkheid dat attitudes en 'beliefs' kunnen ver-
anderen door verandering van feiten, i.c. van
de sociale positie van de afgewezenen. Het is
duidelijk dat direct contact tussen leden van
verschillende groeperingen wederzijdse voor-
oordelen kan doen verzwakken, maar soms
ook versterken (p. 195). Daarmee komen
echter de dynamiek die de positie van veel
groeperingen in de samenleving kenmerkt en
het effect daarvan op de inter-groepsrelaties

nog onvoldoende tot hun recht.

Het is jammer dat dit facet in deze bundel niet zo expliciet wordt behandeld. Hier ligt immers een duidelijk aanknopingspunt voor 'wetgevers, beleidsuitvoerders, verslaggevers en aktievoerders' tot wie de samenstellers zich blijkens de laatste alinea (p. 202) van het boek willen richten. Men raakt hier m.i. de kern van een beleid dat zich richt op emancipatie van minderheidsgroeperingen, en ik mag toch niet aannemen dat een dergelijke aanpak zo sterk maatschappelijk-ideologisch zou zijn dat Kok hem om die reden bij voorbaat zou willen uitsluiten (p. 179).

Emancipatie van minderheden zou, zeker op den duur, wel eens effectiever kunnen zijn dan voorlichting wanneer het gaat om het wegnemen van vooroordelen en om het bereiken van de verandering die het Groningse symposium mede tot thema had.

H. B. Entzinger

J. M. F. Box, Konsument en informatie. De rol van het vergelijkend warenonderzoek, Delft, Delftse Universitaire Pers, 1979

Voor dit proefschrift is een studie gemaakt van de markt(machts)-positie van de consument en de mogelijkheden om deze positie te verbeteren door aaneensluiting in consumentenorganisaties en door het verschaffen van informatie, vooral in de vorm van vergelijkend warenonderzoek. Hiervoor heeft de auteur eerst een literatuurstudie gemaakt van deze machtspositie en van de wijze waarop de geneigdheid tot informatie-inwinning door de consumenten beïnvloed wordt door de aard en intensiteit van hun informatiebehoefte, hun waardering van bronnen en van informaties en de kans of verwachting dat een bepaald informatiegedrag ook tot het beoogde resultaat leidt en de kosten die aan informatie-inwinning verbonden zijn.

Op basis hiervan heeft hij een model gemaakt van de factoren die het informatiegedrag van consumenten beïnvloeden. Dit mo-

del diende als basis voor een survey-onderzoek onder een steekproef van de leden van de Consumentenbond en een controlegroep van niet-leden. De wijze, waarop dit onderzoek is opgezet en uitgevoerd kan m.i. dienen als een model voor de wijze waarop survey onderzoek aangepakt kan worden. Deze studie zou daardoor goed kunnen dienen als basis van een doctoraal-college over methoden en technieken voor sociaal onderzoek, bij voorkeur in samenhang met een secundaire analyse van het onderzoeksmateriaal.

Het onderzoek laat wel zien dat het vergelijkend warenonderzoek invloed heeft op het gedrag van de leden van de Consumentenbond, maar geen zeer grote invloed. Zo heeft slechts een 40% van de leden die een recent door de Consumentenbond onderzocht duurzaam produkt heeft gekocht, voor de koop eerst het betreffende onderzoek geraadpleegd en deze hebben dan nog lang niet altijd het aanbevolen merk en type gekocht. Eigenlijk is dit geen verwonderlijke conclusie als we zien hoeveel meer kosten het bedrijfsleven besteedt aan de marketing van hun produkten dan de consumentenorganisaties aan de informatie van hun leden.

Het onderzoek laat ons ook duidelijk een aantal van de problemen zien waarmee het moderne sociaal-wetenschappelijk onderzoek worstelt.

Het eerste is de non-response. Deze was 34% bij de leden van de Consumentenbond en 47% bij de niet-leden. Box laat zien dat dit geen uitzonderlijk hoge cijfers zijn, al zijn ze aanzienlijk hoger dan bij een schriftelijke enquête van Fluttert, waarbij de respondenten ongeveer een half uur nodig hadden om de vragenlijst in te vullen¹. Als we er niet in slagen voor dit non-response probleem een oplossing te vinden, wordt de waarde van veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek twijfelachtig.

Het tweede probleem is de relatie tussen onderzoek en beleid. Een moeilijkheid hierbij is de rapportage van onderzoek, waarbij een goed gebruik is gemaakt van multivariate technieken. Op zich is de wijze waarop Box dit beschrijft helder, maar hij

veronderstelt bij de lezers wel ongeveer een kennisniveau van een doctoraal-examen methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Het aantal consumentenvoorlichters met dit kennisniveau is beperkt.

Een andere moeilijkheid hierbij is het goed afstemmen van het onderzoek op de informatiebehoefte van de besluitvormers. Box beschrijft niet op welke wijze hij hiernaar gestreefd heeft. Vermoedelijk is hier wel aandacht aan besteed, doordat de voorzitter van de vakgroep waar hij werkt tevens voorzitter is van de Consumentenbond. Toch vraag ik me af of op dit punt een optimaal resultaat is behaald. Het onderzoek laat een zeer groot aantal relaties tussen variabelen zien, maar niet altijd is het mij duidelijk welke beslissingen de Consumentenbond op grond van deze informatie kan nemen. Anderzijds is het hoofdstuk 'Konklusies en implicaties' ten dele gebaseerd op de uitkomsten van het onderzoek, maar ten dele ook inzichten die op andere wijze zijn verkregen, bijv. over de invloed van de consumentenorganisaties op het bedrijfsleven en de overheid. Veel aandacht wordt in dit hoofdstuk ook gegeven aan het feit dat van de huishoudens met een inkomen lager dan f 1200 per maand slechts een 2% lid is van de Consumentenbond tegen 35% van de huishoudens met meer dan f 3000. In de literatuurstudie is weinig aandacht aan literatuur in deze richting geschonken, al was er veel te vinden geweest in de literatuur over de verspreiding van vernieuwingen, over de 'culture of poverty' en over de deelname van kinderen uit de lagere sociale klassen aan het voortgezet onderwijs. Op basis van deze literatuur hadden mogelijk hypothesen geformuleerd kunnen worden over de wijzen waarop consumentenorganisaties de lagere inkomensgroepen beter kunnen helpen, die dan in experimenten getoetst hadden kunnen worden. Als de leiding van de consumentenbond dit een zodanig belangrijk probleem had gevonden dat het onderzoek gericht had moeten worden op hulp bij de oplossing hiervan, zou dit tot een hele andere opzet van dit onderzoek hebben geleid.

Ik wil hiermee zeker niet zeggen dat het onderzoek van Box geen beleidsrelevante informatie heeft opgeleverd, maar wel illustreren dat het voor beleidsgericht onderzoek zinvol is om eerst expliciet te vragen:

1. Welke beslissingen moeten genomen worden?
  2. Welke informatie is nodig om deze beslissingen zo goed mogelijk te kunnen nemen?
  3. Valt het te verwachten dat deze informatie met dit onderzoek verkregen kan worden?
- Helaas is dit geen recept waarmee alle problemen tussen beleid en onderzoek opgelost worden.

A. W. van den Ban

Noot

1. P. H. M. Fluttert, Wat is een response van 80% waard? *Sociologische Gids*, XXVII, 1980, p. 160-165.

H. R. Knol, Dominante houdingspatronen in een pluriforme samenleving, Groningen, 1980, 301 p.

'Onder de personen met een meer tolerante houding treffen we vaker jongeren dan ouderen, hoger opgeleiden dan lager opgeleiden, Volkskrantlezers dan niet-Volkskrantlezers, Vrij Nederland-lezers dan niet-Vrij Nederland-lezers aan'. 'Onder de minder godsdienstigen treffen we vooral personen aan, die niet lid zijn van een kerkgenootschap'. 'Personen met een meer rechtse houding kunnen we aantreffen onder VVD-stemmers en lezers van Elzeviërs Magazine; met een meer linkse houding onder PvdA-stemmers, VARA-leden en Vrij Nederland-lezers.' 'Als indicator voor godsdienstigheid is het godsdienstig klimaat vroeger thuis het meest belangrijk.'

Wie mocht denken, dat in deze kolommen de badinerende stukjes van Blokker en Poll betreffende de sociale wetenschappen worden besproken, heeft het mis; bovenstaande citaten zijn empirische evidenties, ontleend

aan de *dissertatie* van Hans R. Knol: *Dominante houdingspatronen in een pluriforme samenleving*.

De belangstellende vakgenoot, na kennisgeving van de ambitieuze opzet van het project 'Sociaal-culturele veranderingsprocessen', zoals beschreven door Gadourek en Knol in het boeknummer 1974 van dit tijdschrift, zal gevoelens van teleurstelling en irritatie niet kunnen onderdrukken, als in de inleiding op pagina 5 wordt gemeld, dat het '(...) in de bedoeling lag (...) ook een beschrijving te geven van de wijze hoe veranderingen plaatsvinden' en vervolgens op pagina 6 wordt meegedeeld, dat 'de vergelijkingen tussen 1975 en 1977 in deze studie niet aan bod komen'.

Wat er dan wel aan bod komt? Welnu: de beschrijving van de dominante houdingspatronen bij de Nederlandse bevolking in 1975. De resultaten? Zie de citaten boven.

Wij hebben ons er zeer over verbaasd, dat de schrijver en diens promotor niet hebben vastgehouden aan de longitudinale opzet en in bijv. 1985 een of meer publikaties het licht zouden hebben doen zien, waarin de veranderingen in de dominante houdingspatronen over een periode van 10 jaar zouden zijn geanalyseerd; veelvoudig interessanter en relevanter voor de sociale wetenschappen en voor de maatschappij dan de beschrijving, die nu voor ons ligt.

Met betrekking tot de in het onderhavige onderzoek gehanteerde analysetechnieken kan men zich afvragen waarom zo duidelijk blijk gegeven wordt van een voorkeur voor ingewikkelde zaken als LISREL, probabilistische scalogramanalyse, factoranalyse, e.d. We denken, dat een belangrijke reden hiervoor is, dat ten gerieve van de onderzoeker computerprogramma's uitgerust worden met opties, die hem/haar in staat stellen beslissingen, die binnen elk der technieken genomen dienen te worden, over te laten aan het programma.

De onderzoeker dient alleen nog zijn keuze voor een of meer technieken toe te lichten; computerprogramma's leveren uitkomsten; wat ontbreekt is een garantie voor de kwaliteit van de uitkomsten.

Zo zien we argumenten, die veelal niet gebaseerd zijn op terzake doende feiten, maar op vage analogieredeneringen. Pagina 33: 'Om het Mokken-model te kunnen toepassen behoeven de data aan minder veronderstellingen te voldoen dan om factoranalyse te kunnen toepassen. Beide modellen voor schaalconstructie worden in Nederland veelvuldig toegepast. We veronderstellen, dat de beide modellen relevant zijn voor onze gegevens'. Pagina 36: 'Hierin ligt een overeenkomst met de factoranalyse: zowel de Mokken-techniek als de factoranalyse berusten uiteindelijk op associatiematen'. Pagina 43: 'We hebben geen "maximum likelihood" factoranalyses kunnen toepassen, omdat deze ten tijde van de schaalconstructie voor ons nog niet operationeel waren. Wel konden we kiezen tussen de principale factoren oplossing en de principale componenten oplossing. Bij deze keuze speelt de communaliteit een rol'.

Zonder hier te willen pleiten voor het in het geheel niet meer toepassen van multivariate analysetechnieken binnen de sociale wetenschappen, spreken we wel de hoop uit, dat de inspanningen van J. Tukey om de data-analyse simpel te houden, eens succes zullen hebben.

Jos Dessens en Wim Jansen

Hendrik van der Zee, Data-analyse. Een wegwijzer voor onderzoekers en gebruikers van onderzoek, Boom, Meppel, 1979, 166 p.

Als onderzoeker val ik in ieder geval in de eerste van de in de ondertitel genoemde categorieën waarvoor dit boekje is geschreven. Bovendien gebruik ik bij mijn werk veel onderzoek, dus val ik ook in de tweede categorie. Alle reden dus om dit boekje te lezen, want handzame wegwijzers op het brede terrein der data-analyse zijn altijd welkom.

In het voorwoord worden de in de titel genoemde doelgroepen nauwkeuriger omschreven. Gemikt wordt op a. beginnende onder-

zoekers met belangstelling voor de praktijk en *b.* mensen die veel met onderzoek te maken hebben, zoals bestuurders, journalisten, politici en opdrachtgevers van onderzoek.

Wat wil de auteur (andragoog) voor deze mensen doen? Ten eerste een overzicht geven van wat er op het gebied van de data-analyse 'te koop is'. Data-analyse wordt daarbij als volgt gedefinieerd: informatie zó ordenen dat duidelijk wordt wat in een situatie gedaan kan worden. Daar kan ik het niet mee eens zijn. Data-analyse is gericht op de reductie van gegevens tot overzichtelijke trends of dimensies. De handelingspraktijk mag voor andragogen voorop staan, maar daarmee is de titel van dit boek toch te algemeen geformuleerd. Het tweede doel is 'demonstreren waar dat (wat er te koop is, P.) goed voor is'. Ten derde wil de auteur bereiken dat de lezer 'na afloop zal verzuchten: Data-analyse een saai en taai vak? Kom nou!' (p. 10). In het kader van deze laatste doelstelling put de schrijver zich uit in populair taalgebruik, dat vaak erg dicht bij de spreektaal ligt. De auteur eindigt zijn voorwoord bijvoorbeeld als volgt: 'Aan het slot past een revérence. Welnu de heren Hoekstra, Van Houten, Rosendaal, Van den Wittenboer en De Zeeuw worden bedankt' (p. 10). Dat komt op mij over alsof het tegendeel wordt bedoeld. Van der Zee heeft niet elk commentaar van deze heren gehonoreerd, omdat hij didactische eisen boven vakinhoudelijke heeft gesteld. En soms gold 'zoveel hoofden, zoveel zinnen'. Gelukkig maar, zegt de auteur, 'want met consensus is het dood in de pot'. Ik begrijp dat standpunt niet goed, want gebrek aan consensus is er juist de oorzaak van dat bijvoorbeeld de data-analyse zo onoverzichtelijk is geworden dat er speciale wegwijzers voor moeten worden geschreven. In ieder geval leidt het gebruik van populaire taal op veel plaatsen in dit boek tot onnauwkeurige formuleringen en oppervlakkigheden – de wijze waarop de auteur zijn doelen formuleert zijn daar een nog vrij onschuldig voorbeeld van – terwijl op andere plaatsen juist voor de leek onbegrijpelijke termen of namen uit de lucht ko-

men vallen. Enkele losse grepen: welke journalist of politicus kent zonder meer de Müller-Lyer-illusie? (p. 23). Wat is kansberekening, a priori-kennis, kansschatting of Bayesiaanse rekenprocedure? (p. 29). Wat is een meetniveau? (p. 50). Deze termen worden niet, of in sommige gevallen pas later in de tekst uitgelegd. Er staat dan 'zie verderop' achter. Het lijkt mij dat veel van deze termen vooral bij de doelgroep der gebruikers niet zonder meer bekend mogen worden verondersteld.

Het boek telt tien hoofdstukken. Daarvan zijn er vier gewijd aan een bepaalde analyse-techniek: contrastgroepenanalyse (hfdst. 6), padanalyse (hfdst. 7), factoranalyse (hfdst. 8) en clusteranalyse (hfdst. 9). In deze hoofdstukken wordt van de betreffende technieken globaal de essentie uitgelegd en wordt vrij veel aandacht besteed aan 'hoe je zoiets doet'. Dat kan nuttig zijn voor die beginnende onderzoekers die hun methodologie- en statistiekboeken nog niet hadden doorgenomen, maar voor de gebruikers van onderzoek is dat zeker overbodig. Voor hen gaat het er vooral om hoe je de uitkomsten, zoals gerapporteerd, moet waarderen. Maar juist aan de interpretatie van onderzoeksresultaten wordt bijzonder weinig aandacht besteed. In de eerste vier hoofdstukken geeft de auteur de plaats van de data-analyse in de onderzoekscyclus aan, wordt uitgelegd wat formele en heuristische methoden zijn, welke rol zij (kunnen) spelen bij databewerking en wordt ingegaan op het nut en het gebruik van tabellen en plaatjes. Onder dit laatste kopje wordt ook nog uitgelegd wat uni-, bi-, en multivariate analyse is. Een wat eigenaardige plaats. In het afsluitende hoofdstuk merkt de schrijver op: 'Het is geen gelikt boekje geworden. Sommige termen worden plompverloren geïntroduceerd. De reuzenstappen waren af en toe echt niet bij te benen. Over keuzen en accenten valt lang te bakkeleien. Dinges stikte in de voorbeelden (??). Een verklarende woordenlijst, waar is die te vinden?' (p. 149). Enzovoorts. Ik sluit mij aan bij deze zelfkritiek. Dit boek is niet alleen 'onaf'

zoals Van der Zee bij wijze van excuus aanvoert, het is gewoon overbodig. Het geeft voor de onderzoeker niet het aangekondigde overzicht over analysetechnieken, maar een kleine en willekeurige selectie daaruit. Het geeft voor de gebruiker van onderzoek m.i. niet die handvatten waarmee hij onderzoeksuitkomsten kan interpreteren. Men kan zich afvragen of aan de uiteenlopende behoeften van zowel onderzoekers als gebruikers van onderzoek binnen het kader van één publikatie wel kan worden tegemoet gekomen. Bovendien wordt van een definitie van data-analyse uitgegaan waar velen het niet mee eens zullen zijn. Het taalgebruik van de auteur werkt op veel plaatsen afstotend, of op zijn minst badinerend. De opzet van het boek kan niet helder worden genoemd. Het enige positieve dat van deze publikatie kan worden gezegd is dat terecht een poging wordt gedaan om de kloof tussen uitvoerders en gebruikers van onderzoek te verkleinen. Dat is, ook naar mijn ervaring, hard nodig. Maar dan wel op een andere wijze.

J. J. Pool

Tj. Tijmstra, Sociologie en Tandheelkunde. Resultaten van een gecombineerd sociaal-wetenschappelijk en tandheelkundig onderzoek, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1980, 183 p.

Het schrijven van een proefschrift lijkt zich niet binnen redelijke tijdsgrenzen te kunnen afspelen. Van de paar proefschriften die mij de laatste tijd onder ogen kwamen, maken vrijwel alle auteurs in hun voorwoord melding van de stress-achtige gevolgen die het promoveren heeft, vooral ook voor de gezinnen van de promovendi. Uit deze berichten kan worden afgeleid dat de 'sociale stress' die kennelijk onafscheidelijk met promoveren verbonden is, het plezier van de promovendus in zijn werk danig kan verzuren.

Dat kan nooit de bedoeling van het promotiegebeuren zijn. Uit de diverse voorwoorden komt enigszins maar toch duidelijk

de sfeer naar voren waarbinnen proefschriften tot stand komen. Dat is een sfeer van afzien, op de tanden bijten en: toekomstige promovendi, weest gewaarschuwd! Ook Tjeerd Tijmstra eindigt zijn voorwoord met zo'n waarschuwing. Er onder staat ter illustratie een berichtje van een van zijn kinderen afgedrukt, die pas heeft leren schrijven. Daaruit blijkt dat 'pappa, of het nou zaterdag of zondag is, de hele dag naar zijn werk gaat'. Als mijn indruk van de promotiestress juist is, zou het wel eens interessant kunnen zijn om meer systematisch na te gaan wat precies de betekenis van dit verschijnsel is. Maar dit terzijde. Het voorwoord is overigens uit de handelseditie van het proefschrift weggelaten. Dat is jammer, want het bevat een aantal gegevens over de context van het onderzoek, die ook voor 'gewone' lezers interessant zijn. Ook de opdracht van het boek aan Jan Jessen ontbreekt in de handelseditie.

Het onderzoek dat wordt gerapporteerd betreft een survey waarin verbanden worden opgespoord tussen enerzijds een aantal sociaal-psychologische variabelen (houdingen, kennis, gewoonten en achtergrondvariabelen, zoals gezinsinkomen) en anderzijds gedrag dat gericht is op de gebitsgezondheid en de gebitstoestand. Van 527 scholieren (14 en 15 jaar) te Leeuwarden werd door tandartsen de toestand van het gebit vastgesteld, nadat zij eerst een enquêteformulier hadden ingevuld. Van deze scholieren werden ook de moeders uitgebreid ondervraagd over onder meer snoepgewoonten van het kind, de waardering van een gezond gebit, tandartsbezoek, het gedrag van de tandarts en de eigen gebitstoestand. Het aanvankelijk benaderde aantal scholieren was 625. De onderzoekseenheid was echter 'scholier + moeder'. Gegeven de selectiedrempels in het proces van dataverwerving bij beide groepen is 527 uit 625 (ofwel 84%) een tamelijk hoge respons voor een survey. De handige wijze waarop de onderzoeker aansluiting heeft gezocht bij de gezondheidszorg op scholen en daarbij werd gesteund door enkele instanties op dit gebied heeft tot deze gunstige uitgangspositie voor het verdere on-

derzoek geleid. De belangrijkste gegevens worden in drie blokken gepresenteerd: de tandheelkundige resultaten (hfdst. 4), de sociaalwetenschappelijke resultaten (hfdst. 5) en de combinatie van deze twee (hfdst. 7). Hoofdstuk 6 gaat over de invloed van fluor-gebruik op de gebitstoestand. In de eerste drie hoofdstukken wordt het onderzoek ingeleid, worden de natuur- en gedragswetenschappelijke aspecten van tandcariës belicht en wordt de onderzoeksopzet gerapporteerd. In twee afsluitende hoofdstukken wordt nog ingegaan op de invloed van de honoreringsstructuur in de tandheelkundige zorg en op de rol van de tandarts. Deze twee laatste hoofdstukken lijken, net als het fluor-hoofdstuk, wat bezijden de betooglijn die wordt gevolgd. Ze zijn er zogezegd 'aangeplakt'. Maar deze onderwerpen vallen duidelijk wel binnen het kader van dit exploratieve onderzoek. Het zijn in feite vrij zelfstandige thema's die vanuit de verzamelde gegevens worden belicht.

Het motief voor dit onderzoek heeft geleid in de constatering dat op de medische sociologische kaart de tandheelkunde (toch óók een tak van gezondheidszorg) tot op heden een witte vlek is gebleven. Een exploratie in de breedte is dan een goede eerste stap. De auteur vertrekt niet vanuit een bepaalde theoretische constructie of model, maar wel vanuit de basisnotie dat tandziekten bij uitstek als gedragsziekten kunnen worden bestempeld. Je krijgt het omdat je snoept, slecht poetst of niet naar de tandarts gaat. Vanuit deze notie werd een vrij ruim aantal als achterliggend veronderstelde begrippen (dus bijvoorbeeld houdingen en kennis bij de moeders e.d.) geoperationaliseerd in de vorm van vragenlijst-items en deze instrumenten werden in een eerste ronde getest en vervolgens verbeterd. Helaas bleek bij de verwerking van de gegevens uit het hoofdonderzoek dat deze wijzigingen in schaaltechnisch opzicht niet tot bijster sterke instrumenten hebben geleid, zodat achteraf een tweede testronde niet zou hebben misstaan. De auteur vermeldt alpha-betrouwbaarheidscoëfficiënten van .44 tot .61 voor de diverse hou-

dingsschalen. Omdat het een exploratief onderzoek betreft analyseert Tijnstra toch met deze gegevens verder, maar feit is natuurlijk dat hij eigenlijk geen keus had. Het is stoppen of doorgaan en als je al zoveel geïnvesteerd hebt stop je natuurlijk liever niet. In ieder geval wordt door het gebruik van weinig betrouwbare instrumenten een relatief grote foutenbron geïntroduceerd, zodat de conclusies of bevindingen wat deze begrippen betreft op tamelijk losse schroeven komen te staan. Overigens geeft de auteur dit soort tekorten, en in het algemeen de beperkingen van survey-onderzoek, zelf ook duidelijk aan. Bij de resultaten blijkt dat de gemeten houdingsbegrippen maar weinig samenhang vertonen met de gebitstoestand van de kinderen. Maar ook de meer feitelijke of gedragsmatige variabelen 'verklaren' weinig van de geconstateerde verschillen in gebitstoestand. Opmerkelijk is dat de gebitstoestand van de moeder als belangrijkste 'voorspeller' uit de regressie-analyse naar voren komt. Snoepen en poetsen bleken er niet veel toe te doen. Het hebben van een incompleet of kunstgebit bleek verder samen te hangen met een defaitistische houding ten aanzien van tandheelkundige zaken, een lage waardering daarvan en weinig kennis.

In het algemeen echter worden nogal lage correlaties gevonden en gegeven de diverse tekorten die worden aangegeven is de vraag in hoeverre aan deze gegevens betekenis moet worden gehecht. Dit te meer omdat de onderzoeker de significantie van correlaties over de hele linie eenzijdig heeft getoetst. De motivering van deze keuze was dat 'hoewel geen uit de theorie afgeleide hypothesen werden geformuleerd toch voorspellingen kunnen worden gedaan over de richting waarin de samenhangen zullen verlopen' (noot 6 op p. 60). Deze voorspellingen worden nergens ingevuld en de keuze voor eenzijdige toetsing is daarmee zwak onderbouwd. In dit stadium van onderzoek lijkt het redelijk om eerst de vraag 'is er wel een verband' te onderzoeken. Bij tweezijdige toetsing en gelijke significantiegrenzen (5%) zou een aantal correlaties onder deze significantiegrenzen zijn gevallen. Dit

alles wekt licht het vermoeden dat ook overwegingen omtrent de kans op het kunnen boeken van resultaat bij de toetsingskeuze een rol heeft gespeeld.

Maar misschien is het verstandiger om deze publikatie meer te beoordelen als een eerste poging om het voor sociale wetenschappers nog braakliggende terrein der tandheelkunde te ontginnen. De winst die in dat opzicht wordt geboekt is dat Tijmstra laat zien hoe je een survey kunt organiseren met geringe uitval, dat tandartsen en allerlei instanties tot meewerken kunnen worden bewogen en dat er best interessante dingen te zeggen zijn over de feitelijke toestand van de gebitten van scholieren en hun moeders en hun gezondheidsgedrag in dat opzicht. En zonder twijfel zal het een winstpunt zijn als uit dit onderzoek ook de conclusie wordt getrokken dat theorievorming, instrumentconstructie en alternatieve onderzoeksdesigns afzonderlijk aandacht verdienen bij vervolgonderzoek op dit terrein.

J. J. Pool

Mady A. Thung, Naar een publiek ethos? Godsdienstsociologische kanttekeningen bij de jaren '60 en '70, Universitaire Pers, Leiden, 1980, 38 p.

In haar rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de sociologie van de godsdienst aan de Rijksuniversiteit van Leiden (25 jan. 1980) tracht Mady A. Thung (M. A. Laeyendecker-Thung) inzicht te verschaffen in de godsdienstige verschuivingen in Nederland van de laatste 15 jaren. Haar verkenning wordt toegespitst op de relatie met maatschappelijke veranderingen, in het bijzonder politieke verschuivingen sinds 1966. Dat jaar markeert volgens haar het einde van de pacificatiepolitiek (Lijphart) en het begin van een politieke destabilisering, die zich voornamelijk uitte in de opkomst van nieuwe politieke partijen en de teruggang van de stabiele aanhang van de drie grote confessionele par-

tijen. De ontzuiling speelt hierbij, ook op andere maatschappelijke terreinen, een beduidende rol. Waren de jaren '60 een tijd van grote activiteit, in de jaren '70 sloeg de mobilisering van de massa om in de 'grote mate' en gingen sommigen spreken in termen van een restauratie.

Welke rol speelt de godsdienst in relatie tot de politieke ontwikkelingen tussen 1966 en 1979? Is de godsdienst uitgespeeld in de politiek of heeft hij invloed op de politieke veranderingen? Het zijn deze vragen die Mady Thung als godsdienstsocioloog bezighouden. Zij omschrijft godsdienst en religie als zingevingssystemen die de één of andere verwijzing naar transcendentie insluiten (p.7). Aldus hanteert zij een exclusivistische, inhoudelijke definitie van godsdienst tegenover een meer functionele definitie van godsdienst, die alle individuele en maatschappelijke immanente zingevingssystemen insluit. Deze laatste noemt zij liever 'functionele alternatieven voor godsdienst'.

De huidige godsdienstsociologie is gecentreerd rond een viertal verschijnselen, waarvan Mady Thung nagaat wat voor politieke kanten er aan vast zitten. Als eerste gaat zij de *veranderingen in de kerken* na, welke volgens haar het best bekeken kunnen worden aan de hand van de 'politieke bewustwording' binnen de kerken: van charitas en oecumenische beweging tot aan kerkelijke actiegroepen ter linker- en rechterzijde. Hierbij wordt m.i. nogal snel voorbijgegaan aan het voortgaande ontkerkelijgingsproces, wellicht omdat hier geen directe politieke connecties gelegd kunnen worden? Wat te zeggen van een relatie met de teruggang van de aanhang van de confessionele politieke partijen? Ten tweede wordt gewezen op het ontstaan van *nieuwe religieuze bewegingen* zowel binnen en buiten de (christelijke) kerken, alsook buiten het christendom. Wat betekenen deze bewegingen in politiek perspectief? Harde onderzoeksgegevens ontbreken op dit terrein, maar wel stipt Mady Thung hier twee visies aan. Enerzijds de visie van de Engelsman Bryan Wilson, dat deze nieuwe bewegingen als vrijblijvende en commerciële

consumptie-artikelen geen enkele betekenis hebben voor andere instituties en dus ook niet voor de politiek. En daartegenover de visie van de Amerikanen Robbins, Anthony en Richardson, dat wij te doen hebben met een erfenis van de jaren '60, waarbij tegen-culturele waarden in een nieuw religieus jasje zijn verpakt. Deze bewegingen zouden niet geheel zonder politieke consequenties zijn, maar daarover is nog weinig bekend. Een derde verschijnsel dat de aandacht vraagt is de zgn. *publieke godsdienst* (Bellah's civil religion), kortweg de vermenging van godsdienst en nationale staat. Het gaat hierbij om een omstrede en veelbesproken thematiek, waarbij volgens Mady Thung de betekenis van symboliek en ritueel in de hedendaagse samenleving nogal onderschat dreigt te worden. Symboliek en ritueel kunnen immers aanleiding geven tot herscheppende kracht en onconventioneel gedrag. Zij vraagt zich af of de verlorengene symboliek niet weerkeert via het fenomeen actiegroepen. Als laatste wordt geduid op de zgn. *verborgen religie* (Luckmann), waarin de versterkte betekenis van de privé-sfeer in onze rationale en geïnstitutionaliseerde samenleving op de voorgrond treedt. Aan de gespecialiseerde instituties van de maatschappij (waaronder ook de kerk gerekend moet worden) kan het individu geen zin meer ontnemen. Het individu stelt zijn eigen zingevingssysteem samen, al dan niet georiënteerd op het kerkelijke christendom. De themata waarnaar de hedendaagse individuele zingevingen verwijzen stelen volgens Luckman voornamelijk op de grondwaarden van de individuele autonomie en de persoonlijkheidsontplooiing.

Uit deze godsdienstige ontwikkelingen concludeert Mady Thung, dat de rol van de godsdienst in de politiek nog geenszins is uitgespeeld (p. 17-18). Helaas zijn haar kanttekeningen erg summier en onderschat zij m.i. het gegeven, dat de rol van de godsdienst (in transcendente zin) zich veelal beweegt in rechts-politieke en restauratieve richting, terwijl de relatie met progressief-politieke activiteiten eerder gevonden kan worden bij groepen en bewegingen die in de marge van

de gevestigde kerken opereren of zich ontwikkelen in de richting van immanente zingevingssystemen, die zij zelf wil aanduiden met 'funktionele alternatieven voor de godsdienst'.

Tot verklaring komt Mady Thung in dit bestek niet, wel maakt zij tot besluit enkele opmerkingen over de toepassing van bovenstaande inzichten. Uitgaande van een sterke relativering van opvattingen als zou de huidige samenleving gekenmerkt worden door restauratie, een grote matheid of een ideologische armoede, waagt zij de stelling dat er een *publiek ethos* (p. 20) nodig is als een soort verbindende moraal tussen individu en maatschappelijke instituties. Een publiek ethos, niet als individueel 'ethisch rezeveel', maar als een 'macro-ethiek' in de zin van bijvoorbeeld een nieuwe levensstijl of een ecologische ethiek, waarin private en publieke verantwoordelijkheden samenvloeien. Mady Thung vraagt zich af of de ontwikkeling van een 'publiek ethos' niet één van de (nieuwe) taken van kerken en levensbeschouwelijke groeperingen zou kunnen zijn. Ik ben geneigd hier met wat meer scepsis tegen aan te kijken dan zij doet, omdat naast lichamen als de Wereldraad van Kerken, religieuze kaders en groeperingen niet alleen weinig ervaring hebben met maatschappelijke en politieke hervormingen, maar er zelfs vaak niet van willen weten.

Heeft niet een wereldkerk als de rooms-katholieke nog onlangs bij herhaling gesteld, dat godsdienst en politiek gescheiden dienen te blijven! Zal de door Mady Thung geleverde nieuwe politieke inspiratie niet veel eerder moeten komen van individuen aan de rand of buiten de institutionele godsdienst?

Mady Thung vindt dat sociologen hun wetenschap moeten toepassen. Haar eerdere werk getuigt hier eveneens van. Zij wil zelf voortgaan haar sociologische inzichten toe te passen ten bate van de kerken onder het motto: niet wat godsdienst *is*, maar wat hij *doet* aan de maatschappij, is het primaire object (p. 25). Het is duidelijk dat zij geen genoegen neemt met een rol als analyticus alleen, haar

sociologie kan de kerken helpen de samenleving te hervormen. Hierbij zou de godsdienst (opnieuw) de rol kunnen vervullen van drager van een 'public ethos', welke onze samenleving thans ontbeert. Haar rede zou dan ook samengevat kunnen worden onder de titel: naar een politisering van godsdienst en kerk.

Henri W. A. Hilhorst

Biografisch Woordenboek van Nederland, onder eindredactie van J. Charité, eerste deel, Martinus Nijhof, 's-Gravenhage, 1979, f 125

Biografieën verschijnen in Nederland minder vaak dan elders in de wereld. Dit geldt niet alleen voor autobiografieën of geautoriseerde biografieën maar ook voor biografische woordenboeken (zoals het onderhavige), Who's Who, Bottin mondain's, e.d. Blijkbaar stellen Nederlandse elites dergelijke overzichten, een dergelijke (publieke) openbaarheid minder op prijs dan Franse of Angelsaksische geijken. Het verschijnen van een biografisch woordenboek voor Nederland is daarom, niet alleen voor historici maar ook voor beoefenaren van de sociale wetenschappen, van belang. Het kan bijv. de mogelijkheid verschaffen nu eens zelf Nederlandse elites te bestuderen in plaats van buitenlandse conclusies oncontroleerbaar voor Nederland geldig te verklaren. Het is opvallend hoe weinig dit onderzoek gebeurt in Nederland, in vergelijking tot het buitenland (bijv. studies van Bourdieu, Domhoff of Giddens). Nederlandse onderzoekers concentreren zich blijkbaar liever op gemakkelijker bereikbare groepen zoals scholieren, studenten, arbeiders of huisvrouwen.

Biedt dit Biografisch Woordenboek nu deze mogelijkheid voor onderzoek naar elites? Twee vragen zijn dan belangrijk:

- a. Wie werden in dit Biografisch Woordenboek opgenomen?
- b. Welke informatie geeft het Woordenboek

over de opgenomen personen?

De redactie geeft in het 'Woord vooraf' een verantwoording van de opzet. In het Woordenboek zijn biografieën opgenomen van personen die een rol van betekenis voor Nederland hebben gespeeld. Daarbij gaat het niet alleen om Nederlanders maar ook om personen die niet in het bezit waren van de Nederlandse nationaliteit maar binnen Nederland of in Nederlandse overzeese gebiedsdelen werkten of om personen van Nederlandse afkomst die vooral bekendheid verwierven door werkzaamheden buiten Nederland. Een tweede criterium voor opname in het Woordenboek was dat de betrokkenen ná 1910 (sluitingsjaar van het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, de voorganger uit 1937) overleden zijn (met enige uitzonderingen).

De redactie streefde ook naar een doorbreking van het vroegere eenzijdige accent op politici, wetenschapsbeoefenaars en overheidsbestuurders. Dat betekent dat er in het Woordenboek ook aandacht besteed wordt aan personen op het gebied van sport, bedrijfsleven, techniek, etc. De beschikbaarheid van biografisch materiaal, de samenstelling van de redactie en wellicht ook de bereidheid van auteurs leidde toch tot een oververtegenwoordiging van politici, juristen en geschiedbeoefenaars, waarbij naar mijn inzicht de geschiedbeoefenaren zeer veel ruimte (ook per beschreven persoon) wordt toegemeten. Gelukkig zegt de redactie reeds toe deze onevenwichtigheid in de volgende delen te willen herstellen. Dit streven lijkt mij voor het sociaal-wetenschappelijk gebruik van dit Woordenboek wenselijker dan een ander voornemen van de redactie, nl. om de volgende delen een meer historisch karakter te geven en ook aan de eeuwen, die aan de twintigste voorafgingen, recht te doen.

Toch mist men in het Woordenboek enkele biografieën, ook als men rekening houdt met de door de redactie genoemde beperkingen en met de overweging dat dit deel het eerste zal zijn in een lange reeks delen. Bij de letterkundigen ontbreekt bijv. Gorter, terwijl Bloem of Ter Braak wel opgenomen

zijn; bij de sociologen ontbreekt Steinmetz, terwijl Bongers en Valkhof wel worden beschreven en in de sector bedrijfsleven ontbreekt elk lid van de familie Philips. Het is niet aannemelijk dat over deze personen biografische gegevens ontbreken of dat er geen bereidwillige auteurs zouden zijn. Het gevolg van deze ontbrekende personen en de begrijpelijker wijze vage criteria voor opname in het Woordenboek is, dat de populatie, opgenomen in het Woordenboek, waarschijnlijk niet representatief is voor de Nederlandse elites tussen de beide wereldoorlogen. Wellicht zou het een goed idee zijn indien de redactie van het Woordenboek de complete lijst van in principe op te nemen personen, die zij blijken het voorwoord aangelegd heeft, voor geïnteresseerde onderzoekers ter inzage te leggen. Enerzijds verschaft de redactie op deze wijze een beeld van wat zij beschouwt als personen van betekenis voor Nederland. Anderzijds zouden belangstellende onderzoekers suggesties kunnen doen waardoor deze lijst en het daarop gebaseerde Woordenboek wellicht minder willekeurig kan worden.

Toch ligt voor de sociale wetenschappen het grootste gebrek van dit Woordenboek niet in de lijst van opgenomen personen maar in het ontbreken aan systematiek in de informatie over die personen. Het Biografisch Woordenboek is nog bijna geheel beschreven vanuit een literair-historische traditie, waarbij de fraaie schets de voorrang lijkt te hebben boven de systematiek en de volledigheid van de informatie. Dit blijkt duidelijk als men de verschillende biografieën met elkaar vergelijkt. Bij de één worden alle functies uitvoerig vermeld (inclusief de periode waarin die vervuld werden), bij de tweede volstaat men met enige functies globaal aan te geven (zonder tijdsaanduiding), bij een derde laat men het bij de verzekering dat de betrokkene erg actief was op allerlei terreinen, zonder die echter nader te specificeren. Eenzelfde verschijnsel treedt op bij de vermelding van religie en politieke richting. De één noemt die nadrukkelijk, terwijl een ander alles in het midden laat, zodat de gebruiker in het laatste

geval niet weet of de betrokkene wel een politieke of religieuze overtuiging had en welke die dan was. Het is daardoor erg lastig de biografieën onderling te vergelijken.

Dit ontbreken van een systematiek in de verschaft informatie leidt er toe dat de gebruiker niet weet wat de betekenis van het ontbreken van informatie is en dat informatie over verschillende personen onderling sterk verschillen in gedetailleerdheid. Hetzelfde geldt voor de informatie over het milieu van de echtgenoten of dat van de moeder: soms wordt dat wel vermeld (bijv. bij Lely), vaak ontbreekt dit gegeven, hoewel uit de tekst blijkt dat dit wel relevant is voor de biografie (bijv. J. B. A. Kessler sr.). Ook de gedetailleerdheid waarmee familieverbanden worden gesignaleerd, verschilt onderling sterk en is bovendien onsystematisch. Het zou aanbeveling verdienen indien de redactie voor volgende delen aan dit aspect meer aandacht besteed. Ook het feit dat men een bepaald gegeven (bijv. politieke overtuiging) niet kan achterhalen is immers al belangwekkende informatie. Het zou ook aanbeveling verdienen indien de biografieën een minder verheerlijkende en moraliserende toon zouden krijgen. De auteurs menen soms dat de beschrevenen in bescherming moeten worden genomen door bepaalde tekorten te vergeoelijken en andere kwaliteiten sterk aan te zetten, bijv. zijn sociale bewogenheid, of door bepaalde gedragingen het karakter van heldendaden te geven (vooral gedurende de oorlog tegenover de Duitse bezetter). Andere auteurs vereenzelvigen zich zo sterk met de door hen beschrevenen dat voorgangers of opvolgers slechts dwergen lijken, terwijl die elders in het Woordenboek dezelfde ophemende behandeling krijgen (bijv. de verschillende PTT-directeuren-generaal). Ook mist de lezer nog wel eens een kritische noot bij het gedrag van de beschrevene waar die voor de hand zou liggen. Dit ophemelend en moraliserend karakter van sommige biografieën maakt dit Woordenboek minder bruikbaar voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar elites, omdat het daardoor moeilijk wordt ideaal te onderscheiden van de

werkelijkheid.

Tenslotte zou het aanbeveling verdienen indien zaken- en namenregisters in het Woordenboek opgenomen zouden worden. Daarmee zou het beter mogelijk zijn dwarsverbanden tussen de biografieën te leggen. Dat is vooral van belang omdat in de biografie van een bepaald persoon meestal niet verwezen wordt naar andere in het Woordenboek beschreven personen.

Toch verdient het aanbeveling dat dit Biografisch Woordenboek in alle sociaal-wetenschappelijke bibliotheken wordt opgenomen. Kennis van het recente verleden (vooral vóór 1945) is onder sociologen niet groot.

Het Woordenboek kan geïnteresseerden helpen het beeld van een bepaald tijdperk (met name het interbellum) een menselijker gezicht te geven, in plaats enkele reïficerende etiketten. Wil het Woordenboek echter bruikbaar zijn voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar elites dan zullen de volgende delen systematischer opgezet moeten worden. Thans is het hoogstens als aanvulling op andere bronnen bruikbaar.

J. Dronkers

P. J. Drooglever, De Vaderlandse Club 1929-1942. Totoks en de Indische politiek, diss. Utrecht, Franeker, 1980, uitgeverij T. Wever bv, 423 p.

P. Drooglever werkt in Den Haag als historicus mee aan de regeringsopdracht voor de uitgave van de bescheiden over de betrekkingen van Nederland en Indonesië tussen 1945 en 1950. De leiding hiervan berustte bij prof. Van der Wal tot diens overlijden. Bij deze hoogleraar maakte Drooglever voor zijn studie te Utrecht ook in 1974 al een doctoraal-scriptie over de Vaderlandse Club. Hij zou ook bij hem promoveren. De historicus prof. Van der Dunk werd nu promotor. De promotie vond plaats in februari 1980. Het kloelke boekwerk werd met steun van ZWO uitge-

geven.

Drooglever heeft zich voor zijn studie voornamelijk gebaseerd op het verenigingsorgaan van de VC, daarnaast op de Handelingen van de Volksraad en op de Indische dagbladpers. Het archief van de VC is in de oorlog verloren gegaan. Het boek bevat in bijlage het werkprogramma van de VC en het heeft een uitvoerig personen- en zakenregister.

De VC was een politieke partij van in Nederland geborenen, die zich verzetten tegen de ethische politiek in Indië. Zeer uitvoerig verslaat de dissertatie de gang van zaken zowel op partijvergaderingen als in de Volksraad in deze dertien voor Nederlands-Indië zo belangrijke jaren. Aan de orde komen onderwerpen als: de bestuurs Hervorming (meer invloed voor de inlanders), de bedreiging door het Indonesisch nationalisme, de economische crisis, de muiterij op de Zeven Provinciën, kolonisatieprojecten voor werkloze Nederlanders op Nieuw-Guinea, het verloop van de verhouding van de VC tot de NSB en vooral de wijzigingen die de houding van de VC in al deze zaken onderging.

Het is een uiterst nuttige materiaalbeschrijving en -interpretatie, die met een grote mate van acribie lijkt te zijn verricht (en Drooglever heeft er lang aan gewerkt). Voor een socioloog blijven echter vele vragen, die ook niet alleen externe kritiek behelzen. Zo schrijft Drooglever, nog net één kernlid van de VC te hebben kunnen interviewen en deze stemde met het boek in. Je vraagt je af: waren er geen mensen uit andere partijen/tegenstanders te interviewen geweest? Ook voor een modern historicus lijkt dat een must (vooropgesteld zij, dat Drooglever zich zeker geen aanhanger van de VC toont; objectief blijvend, zet hij er zich – het is een halve eeuw later – toch duidelijk wel van af).

Voor een historicus van moderne snit is toch ook niet ongebruikelijk het plaatsnemen van zijn onderwerp in een breder kader. Ik vermoed dat de nieuwe promotor ook wel in die richting heeft gewerkt, althans in de inleiding en het besluit zijn aanzetten te bespeuren. De relatie tot de economie wordt gelegd, maar

die tot sociale verhoudingen is ten enen male onvoldoende. Drooglever haalt even Van Marle aan, maar dat is ook alles. Wertheim staat wel in de literatuurlijst, maar helemaal niet in het register. En nu ik het daar toch over heb: verder ontbreken Paul van 't Veer, R. Nieuwenhuis en E. du Perron (de heer Zentgraaff, tegen wien Du Perron zich keerde, wordt zeer vaak genoemd). Het spreken over de VC-ers als een trekkersgroep vind ik een wat merkwaardige formulering. Het gebruik van het woord totok al in de titel kan formeel wel, maar in de praktijk was dit toch een negatief geladen term voor te Hollands denkende nieuwelingen en dat ging nu net voor de VC helemaal niet op.

Een socioloog zou niet alleen van de VC zijn uitgegaan, hij zou het maatschappelijk geheel waarbinnen de VC functioneerde meer centraal hebben gesteld; veel meer hebben willen weten over de recruitering van de VC-ers dan hier wordt geboden. Hoe zagen anderen – in Nederland zowel als in Indië – de VC? Met de politicoloog zou ook de socioloog de meer structurele aspecten van het

machtsspel geanalyseerd hebben willen zien. Het lijkt me overigens voor Drooglever niet onmogelijk, dit laatste op grond van deze studie in een artikel te bieden. Nu ziet men vaak door de bomen het bos niet (het geheel wordt allemaal sterk via het optreden van personen gebracht; soms worden redevoeringen uitvoerig weergegeven) en is in het voetspoor van leermeester Van der Wal, die immers ook de historicus van de Volksraad was, aan dat lichaam meer aandacht besteed dan de titel eigenlijk toelaat. (In de foto's komt dit wel erg sterk tot uiting). Op zich heeft dat natuurlijk ook weer zijn nut, zoals dit hele werk dat heeft. Ik ben het met de schrijver eens dat zulk nut niet alleen aan het heden ontleend behoeft te worden.

Samenvattend een uiterst degelijke, belangwekkende en gedetailleerde historische studie van een wat ouderwetse snit, die mede daardoor de socioloog minder te bieden heeft dan deze zal verwachten.

L. Turksma